

УДК 94:327.39(560:4-672ЄС)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.25>

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ТУРЕЧЧИНИ: ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ Й НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ

Меміш Оксана,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ORCID ID: 0000-0003-1838-4877

Стаття присвячена аналізу суспільно-політичного дискурсу навколо процесу європейської інтеграції Туреччини, визначенню ключових викликів, перспектив і національних інтересів, що впливають на формування зовнішньополітичної стратегії країни у відносинах із Європейським Союзом. Указано на те, що турецька модель модернізації суспільства й держави майже століття привертає увагу вчених і політиків усього світу як унікальний приклад мусульманської країни, в основі політичної системи якої лежать західні за своєю сутністю принципи світськості й демократичного правління. Досліджено ключові чинники, що впливають на взаємини Туреччини з Європейським Союзом, зокрема внутрішньополітичні процеси, демократичні реформи, а також зовнішньополітичні амбіції. Проаналізовано процес поступової зміни пріоритетів Туреччини щодо європейської інтеграції, що частково пов'язано з внутрішніми політичними трансформаціями та зміненою геополітичною ситуацією. Особливу увагу зосереджено на змінах у політичному дискурсі з початку 2000-х років, зокрема в контексті зміцнення влади Партії справедливості й розвитку. Аргументовано думку про зменшення залежності Туреччини від ЄС, унаслідок чого євроінтеграція поступово відходить на другий план порівняно з іншими зовнішньополітичними й національними інтересами. Доведено, що дослідження суспільно-політичного дискурсу щодо європейської інтеграції Туреччини є необхідним для розуміння того, як цей процес впливає на політичні рішення, суспільну свідомість і міжнародний імідж Туреччини. Таким чином, процес європейської інтеграції Туреччини стикається з низкою викликів, серед яких – культурні й релігійні відмінності між Туреччиною та ЄС, внутрішньополітичні проблеми, такі як репресії й обмеження демократичних свобод, а також геополітичні розбіжності щодо зовнішньої політики Туреччини. Туреччина ставить на перший план свої національні інтереси, що включають економічне зростання, політичну стабільність і зміцнення позицій на міжнародній арені: євроінтеграція для Туреччини є важливим, але не єдиним стратегічним напрямом розвитку.

Ключові слова: Туреччина, євроінтеграція, «турецька модель», вестернізація, національні інтереси, суспільно-політичний дискурс.

Memish Oksana. Socio-political Discourse on Turkey's European Integration: Challenges, Prospects and National Interests

The article analyzes the socio-political discourse around the process of Turkey's European integration, identifies the key challenges, prospects and national interests that influence the formation of the country's foreign policy strategy in relations with the European Union. It is pointed out that the Turkish model of modernization of society and the State has been attracting the attention of scholars and politicians around the world for almost a century as a unique example of a Muslim country whose political system is based on the Western principles of secularism and democratic rule. The key factors influencing Turkey's relations with the European Union, including domestic political processes, democratic reforms, and the impact of foreign policy ambitions, are studied. The process of gradual change in Turkey's priorities for European integration is analyzed, which is partly due to internal political transformations and the changed geopolitical situation. Particular attention is paid to the changes in the political discourse since the early 2000s, in particular in the context of the strengthening of the Justice and Development Party's power. The author argues that Turkey's dependence on the EU is decreasing, as a result of which European integration is gradually receding into the background compared to other foreign policy and national interests. It is proved that the study of the socio-political discourse on Turkey's European integration is necessary to understand how this process affects political decisions, public consciousness and the international image of Turkey. Thus, Turkey's European integration process faces a number of challenges, including cultural and religious differences between Turkey and the EU, domestic political problems such as repression and restrictions on democratic freedoms, and geopolitical differences over Turkey's foreign policy. Turkey prioritizes its national interests, which include economic growth, political stability, and strengthening its position in the international arena: European integration is an important, but not the only strategic direction for Turkey.

Key words: Turkey, European integration, "Turkish model", westernization, national interests, socio-political discourse.

Постановка проблеми. Процес європейської інтеграції Туреччини є тривалим і складним, супроводжуваним як внутрішніми, так і зовнішніми викликами. З одного боку, Європейський Союз висуває

до Туреччини високі вимоги щодо реформ, демократизації та відповідності стандартам ЄС. З іншого боку, внутрішній суспільно-політичний дискурс у Туреччині формує неоднозначне ставлення до європейської інтеграції, яке варіюється від ентузіазму до скептицизму й відкритого спротиву. Європейська інтеграція Туреччини поєднує прагнення до модернізації та відповідності європейським стандартам з питаннями ідентичності, національних інтересів і геополітичного позиціонування. Паралельно розгортається дискурс про «турецьку модель» як альтернативний підхід до розвитку, що об'єднує елементи західної модернізації та збереження національної автентичності. Актуальність проблеми посилюється сучасними глобальними викликами, зокрема кризою довіри в міжнародних відносинах і піднесенням націоналізму. Туреччина стикається з необхідністю балансувати між зовнішньополітичними амбіціями інтеграції до ЄС і збереженням власної автономії та впливу в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес європейської інтеграції Туреччини привертає значну увагу світової наукової спільноти. Окремо варто відзначити активність сучасних українських дослідників, адже спільність викликів зближення з ЄС створює підґрунтя для наукового аналізу. У площині розкриття заявленої в дослідженні теми вартими уваги є напрацювання таких вітчизняних фахівців, як О. Волович, М. Воротнюк, Є. Габер, Е. Ахмедова, О. Мавріна, О. Стрілюк, В. Галан, І. Маринів, В. Швед, Н. Мхитарян, К. Кулешова, Х. Аль-Азаві й інші. Попри значну кількість і тематичну різноплановість досліджень, залишається потреба в узагальненні їхніх результатів, систематизації аргументів і визначенні нових тенденцій, що підкреслює актуальність статті.

Мета статті – проаналізувати суспільно-політичний дискурс навколо процесу європейської інтеграції Туреччини, визначити ключові виклики, перспективи й національні інтереси, що впливають на формування зовнішньополітичної стратегії країни у відносинах із Європейським Союзом.

Виклад основного матеріалу. Туреччина – одна з найвестернізованіших країн Близького та Середнього Сходу. У зміст поняття «вестернізація» дослідники переважно вкладають пристосування незахідної частини світу до панівної західної моделі суспільного розвитку [1, с. 234], модернізацію економічної, політичної та соціальної сфер за західними стандартами з метою досягнення рівня розвитку сучасної європейської цивілізації та здобуття гідного місця в її структурі [2, с. 67].

На початку ХХ ст. саме Туреччина однією з перших стала, говорячи мовою Кемалю Ататюрка, «на шлях європейської цивілізації», багато в чому визначивши вектор суспільно-політичного процесу в усьому регіоні [3, с. 15]. На думку О. Стрілюк, Ататюрк перетворив Туреччину на суспільство, яке за своєю релігією, спадщиною, традиціями й інститутами залишалося мусульманським, але керувалося елітою, яка свідомо модернізувала його, орієнтуючи на західні цінності й інтеграцію із Заходом [2, с. 67]. На різних етапах свого існування «турецька модель» суспільно-політичного розвитку викликала величезний інтерес з боку як суміжних країн, так і Заходу, який бачив у ній зразок «ісламської демократії» для країн регіону.

Давній член НАТО (1952) і Ради Європи (1949), ОЕСР (1961) та ОБСЄ (1975), Туреччина за століття глибоко інтегрувалася в політекономічний простір Заходу як країна, яка, по суті, представляє Захід на Близькому Сході, є прикладом того, як його політико-цивілізаційні цінності могли б бути інкорпоровані в розвиток країн із мусульманським населенням. Проте останнім часом із «турецькою моделлю» дедалі більше асоціюється десекуляризація, соціокультурна експансія ісламських рухів, активізація турецьких і загалом мусульманських діаспор у європейських країнах і США. Загострення всього комплексу внутрішньополітичних проблем країни – від курдського питання до міжнародного тероризму – і курс правлячого режиму на консолідацію особистої влади Реджепа Ердогана стимулювали тенденції девестернізації й авторитаризму. Процеси, що розгортаються в сучасній Туреччині, безпосередньо зачіпають майбутнє й безпеку Європи, для якої «турецьке питання» більше не обмежується питанням прийняття Анкари до ЄС. І це диктує необхідність більш пильної уваги до сучасної Туреччини.

Успіх радикальної вестернізації, яку у 1920-і роки здійснював Мустафа Ататюрк, викликав велику цікавість у нових національних лідерів на Близькому та Середньому Сході. Однак у публічних виступах близькосхідних політиків того часу теза про Туреччину як приклад для мусульманського світу не звучала. Не розглядали в подібному ракурсі Туреччину на той час і на Заході. Її якщо й ставили за приклад, то виключно як вірного союзника та провідника інтересів Заходу в регіоні, але аж ніяк не як самостійну геополітичну одиницю й успішну світську демократичну мусульманську країну.

Уперше ж ідея Туреччини як моделі з'явилася на сторінках західних ЗМІ наприкінці 1991 р. стосовно пострадянських республік Центральної Азії та Кавказу. К. Кулешова, яка розглядає турецьку модель розвитку як оригінальну модель поєднання ісламу й демократії, а також переходу від контрольованої державою до ринкової економіки [4, с. 6], аргументовано констатувала, що «є всі підстави вважати президента Туреччини Тургуту Озала не тільки творцем сучасної версії турецької моделі

розвитку, що поєднує модернізацію, демократію, іслам і ринкову економіку, але й політиком, який стимулював у 1990-х рр. інтерес до цієї концепції в США» [4, с. 7]. Уже 1992 р. поняття «турецька модель» міцно увійшло до риторики лідерів країн Заходу – від держсекретаря США та президентів США до вищих європейських політиків, які бачили в ній ліки проти впливу шіїтського Ірану. Його з натхненням сприймали турецькі політики, які шукали нових орієнтирів для зовнішнього курсу країни.

Лідери тюркських республік також підтримували оптимізм західних політиків щодо «турецької моделі», прагнучи здобути міжнародне визнання й отримати політичну, економічну й технологічну допомогу. Нові незалежні держави Центральної Азії та Кавказу виглядали природним полігоном для випробування нової зовнішньої політики Анкари. На той час Туреччина зміцнила зв'язки з пострадянськими республіками Центральної Азії та Кавказу, близькими їй етнічно, мовно й культурно. Важливим чинником турецького «повороту на Схід» стала криза у відносинах із ЄЕС і втрата нею стратегічного значення як південного форпосту НАТО після розпаду СРСР, що спонукало Анкару шукати нові зовнішньополітичні напрями. Поява в 1991 р. незалежних тюркських республік сприймалася як шанс відновити зв'язки з «тюркськими братами», чого уникали раніше через страх перед Москвою. Ці відносини розглядалися як геополітична інвестиція, здатна збільшити значимість Туреччини для Заходу як «вікна» в Євразію. Емоційний же аспект і західна підтримка стимулювали інтерес Анкари до ідеї «турецької моделі».

У 1992 р., після візиту до Вашингтона, де його тепло приймав президент США Джордж Буш, прем'єр-міністр Туреччини Демірель став головним адвокатом «турецької моделі» [5, с. 36], увів її у внутрішній політичний дискурс та активно просував тезу, що її приклад – доказ сумісності ісламу, демократії, захисту прав людини й ринкової економіки. Наступниця Деміреля, Тансу Чиллер, під час візиту до Москви в 1993 р. зазначала, що «турецька модель» є найкращим засобом для запобігання фундаменталізму, прискорення економічного розвитку та поширення демократичного плюралізму.

Туреччина першою визнала незалежність пострадянських республік і прагнула стати їхнім ключовим партнером через інвестиції, військові стажування, освітні гранти й культурні ініціативи. Проте недостатність економічних ресурсів, внутрішньополітичні проблеми, загострення курдського питання та фінансова криза 1994 р. знизили її вплив. Інтерес лідерів регіону до «турецької моделі» охолонув, а Росія почала виявляти більш пильну увагу до країн «ближнього зарубіжжя», позначивши пострадянський простір як сферу своїх пріоритетних геополітичних інтересів. Повалення протурецького президента в Азербайджані в 1993 р. остаточно підірвало спроби Анкари створити політичний та економічний союз із центральноазіатськими республіками, що зробило проєкт Тюркського союзу безрезультатним.

Проєкт «турецька модель» висвітлював обмеженість геополітичних і фінансових ресурсів Анкари для виконання глобальної ролі, яку їй пророкували на Заході. Інтерес центральноазіатських республік до Туреччини як посередника у зв'язках із Заходом зменшився, а в Європі переоцінили «іранську загрозу» та здатність Анкари її стримувати. Однак Туреччина залишилася важливим гравцем: у 1999 р. Білл Клінтон, виступаючи в Анкарі, назвав її «країною на перехресті Європи, Близького Сходу та Центральної Азії», підтримавши її євроінтеграцію як демократичної, світської ісламської держави та прикладу для ісламського світу [4, с. 9].

На початку 2000-х ідея «турецької моделі» відродилася через події 11 вересня 2001 р. та вторгнення США до Іраку (2003), що актуалізували питання сумісності ісламу з ліберальною демократією. Туреччина розглядалася як приклад для країн Близького Сходу в контексті боротьби з ісламським фундаменталізмом. Адміністрація Буша-молодшого прагнула зробити Туреччину невід'ємною частиною масштабного проєкту демократизації ісламського світу, позиціонуючи її як альтернативу радикальному ісламізму та «світоч демократії» для мусульман і рекомендуючи «турецьку модель» решті мусульманського світу як приклад для наслідування [4, с. 6].

Прихід до влади у 2002 р. Партії справедливості й розвитку (далі – ПСР) Реджепа Ердогана викликав значний інтерес і сподівання [6, с. 6]. Перемогу ПСР сприймали як початок епохи реформ, модернізації та вирішення конфліктів між ісламістами й «лаїцистами». Масштабні реформи, спрямовані на відповідність «Копенгагенським критеріям», підвищили привабливість «турецької моделі» на Заході [7, с. 357]. Іншим чинником зростання популярності «турецької моделі» на Заході став запуск американського проєкту демократизації мусульманського Сходу «зверху», який на саміті «Великої вісімки» в червні 2004 р. отримав назву «Партнерство заради прогресу та спільного майбутнього з регіоном розширеного Близького Сходу та Північної Африки» [8, с. 17–18]. Туреччина разом зі США ініціювала демократизацію Близького Сходу, але в самій країні ідея викликала опір, особливо військової еліти та світсько налаштованої частини цивільної бюрократії на чолі з президентом А. Сезером. Проєкт занепадав через розбіжності між Туреччиною та США, викликані подіями в Іраку, і погіршення турецько-американських

відносин. Під час візиту до Вашингтона у 2004 р. прем'єр-міністр Р. Ердоган відкрито заявив про неможливість навішувати на іслам ярлики поміркованого чи непомірного. На цьому формально було поставлено крапку в дискусії про «турецьку модель» як синтез ісламу й демократії чи ісламську демократію.

Новий етап розвитку ідеї «турецької моделі» збігся з кризою державності на Близькому Сході й «арабською весною», що призвела до змін режимів у Тунісі, Єгипті, Лівії та Ємені. Активна політика Анкари й економічні успіхи Туреччини за правління ПСР (щорічне зростання економіки до 9,5% і зростання доходів населення) викликали позитивні очікування на Близькому Сході. Досягнення Туреччини контрастували з проблемами регіону, такими як корупція, безробіття й соціальна несправедливість, що стали основними причинами «арабської весни» [9, с. 36].

В. Швед, даючи оцінку суспільно-політичної модернізації Туреччини, констатує, що нова версія «турецької моделі» суспільно-політичної модернізації, що сформувалася на початку 2000-х рр., об'єднувала елементи попередніх концепцій, за винятком тюркізму 1990-х рр. Вона представляла світську демократичну систему, шанування ісламських цінностей, соціально орієнтовану державну політику й ринкову економіку. Однак ця модель була значною мірою персоніфікованою, орієнтованою як на зростання популярності ПСР, так і самого Реджепа Ердогана [10, с. 113]. Західні лідери, насамперед Б. Обама й Г. Клінтон, разом із західними ЗМІ охоче підхопили ідею «турецької моделі» для країн, які пережили потрясіння «арабської весни», і стали характеризувати її як «реальність, а не фігуру мови».

Ідею застосування турецького досвіду активно підтримувало населення арабських країн. За опитуванням TESEV, у 2011 р. понад 61% респондентів на Близькому Сході позитивно оцінили перспективу «турецької моделі», а у 2012 р. ця цифра зросла до 72% [11]. Проте Анкара на офіційному рівні була обережною, уникала терміна «турецька модель» через спогади про невдачі попередніх років і бажання уникнути негативної реакції нових лідерів арабських країн.

Р. Ердоган заявляв, що Туреччина не прагне експортувати свій режим, але готова допомогти за потреби, наголошуючи на корисності турецького досвіду, зокрема в економіці. Він підкреслив нову концепцію лаїцизму як світськості держави зі збереженням релігійності громадян. Порівняно з 1990-ми й початком 2000-х рр., привабливість «турецької моделі» зросла, проісламські рухи в арабських країнах почали використовувати її формулу. Проте суперечливість внутрішніх процесів у Туреччині, поєднання європейських реформ із репресіями й унікальність турецького соціально-економічного розвитку, успіхи якого були плодом кількох десятиліть планомірних перетворень, ускладнили її адаптацію в інших країнах.

«Золота ера» європеїзації Туреччини, здавалося, лише зміцнила «модельність» цієї країни, проте вона виявилася швидкоплинною й фактично завершилася з початком офіційних переговорів із Брюсселем восени 2005 р. [12, с. 9]. Надзвичайно повільний, особливо порівняно з досвідом інтеграції країн Центральної Європи, процес переговорів з Анкарою та його формальне заморожування через «кіпрське питання» в грудні 2006 р. зробило перспективи приєднання Туреччини до єдиної Європи надзвичайно туманними. Дослідниця Аманда Пол, аналізуючи майбутні перспективи відносин ЄС – Туреччина, чітко оперувала даними, чому суспільна підтримка інтеграції країни до ЄС знизилася, і констатувала, що «турки дедалі більше розчаровуються в цьому процесі», а «довіра між двома партнерами підірвана» [13, с. 26].

Стагнація євроінтеграції збіглася з початком політичної делібералізації в Туреччині. Політичний ландшафт Туреччини поступово змінювався [14, с. 196]. З кожними новими виборами ПСР усе більше нарощувала підтримку, зменшуючи потребу у «факторі ЄС» для мобілізації прихильників. Якщо у 2002 р. демократичні обіцянки були важливі для виживання ПСР, то з 2007 р. вона мала достатню підтримку для боротьби з опонентами, що проявилось в знаменитих справах «Ергенекон» і «Кувалда». Кожен наступний виборний цикл супроводжувався кримінальними переслідуваннями, обмеженнями свободи слова, жорстокими протестами й масовими терактами, що остаточно повернули Туреччину до репресивної політики 1980-х рр. [12, с. 9].

Зміна внутрішньополітичних орієнтирів ПСР після спроби путчу у 2016 р. супроводжувалася тим, що в жертву було принесено «європейську мрію», з якою ПСР виграла перші вибори, модель успішного поєднання демократії та ісламу, громадянські свободи, економічне зростання, які ще недавно виступали символами процвітаючої «Нової Туреччини». Відбулися зміни й у характері євроінтеграційних амбіцій Турецької Республіки [15, с. 14]. Після президентських виборів 2018 р. Р. Ердоган ще більш зміцнив свої позиції, отримавши повноваження президента, прем'єр-міністра, верховного головнокомандувача. Влада в республіці стала занадто персоніфікованою і багатьма дослідниками визначається як «султанізм» [10, с. 115].

У Туреччині відбувається зміна кемалістських цінностей на неоконсервативні, що поєднують ностальгію за імперією та бачення країни як «центральної держави» Афро-Євразії. Цю політику характеризують героїзація османських султанів, військова присутність у Сирії та Іраку й розширення впливу через бази в Африці. Консолідація влади зруйнувала стару систему стримувань, створивши виклики для балансу влади. Персоніфікація держави відображається в підтримці Ердогана, але супроводжується політичною поляризацією та ескалацією напруженості. Туреччина стала самостійним, менш передбачуваним геополітичним гравцем, що вже не відповідає очікуванням США та ЄС як моделі стабільності для Близького Сходу.

Висновки. Таким чином, процес європейської інтеграції Туреччини стикається з низкою викликів, серед яких – культурні й релігійні відмінності між Туреччиною та ЄС, внутрішньополітичні проблеми, такі як репресії та обмеження демократичних свобод, а також геополітичні розбіжності щодо зовнішньої політики Туреччини. Туреччина ставить на перший план свої національні інтереси, що включають економічне зростання, політичну стабільність і зміцнення позицій на міжнародній арені: євроінтеграція для Туреччини є важливим, але не єдиним стратегічним напрямом розвитку. З початком 2000-х рр. політичний дискурс щодо європейської інтеграції Туреччини змінився, особливо після того, як ПСР зміцнила свої позиції на внутрішній арені. Європейська інтеграція стала менш важливою для мобілізації електоральної підтримки, адже ПСР змогла забезпечити стабільність і контроль над політичною ситуацією. Водночас Туреччина активно зміцнює свої міжнародні позиції, зменшуючи залежність від ЄС і розширюючи військову присутність, що відкриває нові можливості для геополітичного впливу.

Література:

1. Грубінко А.В., Мартинов А.Ю. Європейський Союз після Brexit: продовження історії : монографія. Тернопіль : Осадця Ю.В., 2021. 258 с.
2. Стрілюк О. Європейська інтеграція в ідеології та стратегії турецької Партії справедливості і розвитку (2002–2015 рр.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 145. № 12. С. 66–72.
3. Аль-Азаві Х. Еволюція регіональної політики Турецької Республіки : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 252 с.
4. Кулешова К.І. «Турецька модель» як інструмент зовнішньої політики США на Великому Близькому Сході : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. Одеса, 2015. 20 с.
5. Мавріна О.С. Трансформаційні процеси політичної системи Туреччини на сучасному етапі. *Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі* : колективна монографія. Київ : Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2012. С. 31–46.
6. Волович О.О., Воротнюк М.О., Габер Є.В. Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності : збірник статей та аналітичних матеріалів. Одеса : Фенікс, 2011. 408 с.
7. Галан В.О., Маринів І.І. Вплив принципу недискримінації на набуття членства в ЄС: довгий шлях Туреччини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 354–360.
8. Саган Г.В. Аналіз і моделювання суспільно-політичних процесів у регіонах світу (арабські країни). Київ : Ун-т ім. Б.Грінченка, 2023. 176 с.
9. Худолій А.О. Зовнішня політика Туреччини на Близькому Сході. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія «Політичні науки»*. 2017. № 2. С. 34–42.
10. Швед В.О., Мхитарян Н.І. Суспільно-політична модернізація Туреччини: досвід для України. *Україна: контекст світових подій* : аналітичні записки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2017–2019 рр.) / за заг. ред. А.І. Кудряченка. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 110–117.
11. Турецький фонд економічних і соціальних досліджень: веб-сайт. URL: <https://www.tesev.org.tr/en/home/> (дата звернення: 18.01.2025).
12. Ачікмеше С., Габер Є. Сага про євроінтеграцію Туреччини: уроки для України. Київ : Центр «Нова Європа», 2022. 29 с.
13. Paul A. Turkey's EU Journey: What Next? *Insight Turkey*. 2012. Vol. 14. № 3. P. 25–33.
14. Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі : колективна монографія. Київ : Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2012. 220 с.
15. Ахмедова Е.Р. Євроінтеграційні процеси в Турецькій Республіці: історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2020. 24 с.